

А. Д. Деміна

СКЕЛІ, МОРЕ І КУРГАНИ: ПАМ'ЯТКИ СКІФСЬКОГО ЧАСУ У ЛАНДШАФТІ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я

У роботі репрезентований аналіз поширених конструктивних особливостей 117 пам'яток скіфського часу у Північному Приазов'ї. Розглядаються тенденції у використанні природних ресурсів, а також географічне розташування курганів скіфського часу і курганів доби бронзи із похованнями скіфського часу.

Ключові слова: скіфський час, курган, Північне Приазов'я, камка, кам'яні конструкції.

ВСТУП

За свідченнями Геродота, на північ від Меотійського озера знаходились землі царських скіфів та амазонок. Сьогодні із цим місцем найчастіше асоціюють північне степове узбережжя Азовського моря. Проте, не зважаючи на більш ніж столітню історію вивчення пам'яток скіфського часу, цей регіон залишається білою плямою на карті Європейської Скіфії, порівняно із сусідніми територіями Придніпров'я, Подоння та Криму. Окремі великі кургани скіфського часу, такі як Шульговка та кургани поблизу м. Ногайськ, досліджувались ще у XIX ст. (ОАК 1892, с. 17—19; Яценко 1956), до цього самого часу належать свідчення про знахідки скіфських поховань у працях XIII Археологічного з'їзду та матеріалах до археологічних карт (Городцов 1907; Трифилев 1907; Скриленко 1905). На жаль, ці джерела часто мають вкрай уривчасту інформацію і лише констатують факт існування пам'ятки. Упродовж першої половини XX століття розвідки та епізодичні розкопки проводять переважно місцеві краєзнавчі музеї у Маріуполі, Бердянську та Мелітополі. У 1927 р. поблизу Маріуполя були знайдені два скіфських поховання, які

входили до складу великої курганної групи доби бронзи (Пиневич 1927, с. 9—11, Черненко 1970, с. 176—181). Комплексні дослідження, а отже і більш численні знахідки скіфських поховань, припадають на середину XX століття і пов'язані із діяльністю Скіфської степової та Донецької експедицій, які проводив Інститут археології УРСР. У результаті були виявлені скіфські поховання, переважно у курганах доби бронзи, у верхів'ях р. Молочної та курганні комплекси скіфського часу на вододілі приток р. Кальчик (Вязьмітіна та ін. 1960, с. 66, 124—128; Братченко и др. 1977, с. 15—17, 25—27). Але справжнім проривом у степовій курганній археології стали новобудовні експедиції 1970—1980-х років, коли у зоні будівництва іригаційних систем на захід від р. Молочної були досліджені десятки скіфських поховань. У східній частині Запорізької та у Донецькій областях також збільшилась кількість відкритих скіфських пам'яток, хоча загальний рівень дослідженості регіону залишився значно нижчим порівняно із північно-західним Приазов'ям. У цей час там були розкопані великі скіфські кургани, які часто асоціюють із похованнями представників скіфської еліти: Бердянський та Мелітопольський кургани у Запорізькій обл. і курган Двогорба Могила поблизу с. Сартана у Донецькій обл. (Болтрик и др. 1994; Чередниченко, Мурзін 1996; Тереножкин, Мозолевський 1988; Привалова, Зарайская, Привалов 1978). Ці експедиції принесли найбільш вагомий результат та склали основу нинішніх уявлень про археологічну ситуацію у регіоні. Проте, лише окремі, великі кургани були включені в ширший контекст досліджень поховальних практик скіфського часу. Інформація про більшість пам'яток залишається описовою і

лише її накопичення дало підстави дослідникам виділити центри скіфських пам'яток на правому березі р. Молочної, у північно-східному Приазов'ї та у Присивашші (Болтрик 1993, с. 83; Купрій 1993, с. 31; Полин, Карнаух 2012, с. 126). Для того, щоб заповнити цю прогалину і створити більш повну та чітку картину археологічних пам'яток скіфського часу у Північному Приазов'ї були проаналізовані 117 курганів, що містять 160 поховань скіфського часу. У даному дослідженні особливу увагу було приділено просторовому аналізу скіфських поховань, а саме питанню: як саме корелюють між собою характерні особливості місцевого ландшафту і стратегії спорудження поховань?

ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДИ

Основний критерій вибору скіфських пам'яток у даному дослідженні — географічний. Усі вони розташовані уздовж північного узбережжя Азовського моря, що складає близько 380 км. Відстань курганів від сучасної берегової лінії починається від 80 м, а саме від найпівденнішого скіфського кургану у Генічеську, до 60 км. на північ. Додатково були включені декілька курганів прикордонної території (понад 70—80 км від берега), такі як кургани біля м. Токмак та курган Передерієва Могила, які розташовані хоча і не у власне географічному Приазов'ї, але у басейнах річок, що впадають до Азовського моря (рис. 1).

Хронологічне визначення мають 72 зі 117 пам'яток. Майже всі вони датовані V—IV ст. до н. е., тобто з'являються на цій території масово і майже одночасно. Більш ранні дати мають лише одиничні поховання у курганах доби бронзи.

Топографічне положення пам'яток — це, за поодинокими винятками, плато річок, передусім річок Молочної, Обіточної, Берди, Кальміусу. У більшості випадків вони знаходились на високих правих берегах та вододілах, тобто у найбільш помітних місцях, де б вони здіймались над степовим ландшафтом, навіть маючи порівняно невелику висоту насипу. Звичайно, стверджувати щось про їх початкову висоту складно через тотальну розораність пам'яток у регіоні. Наприклад, повідомляється, що Двогорба та Передерієва могили не були розорані і мали 5 та 3,2 м у висоту відповідно (Привалова, Зарайская, Привалов 1982, с. 150; Моруженко 1992, с. 68).

Очевидно, що зазначена територія доволі велика, отже спроба дослідження курганних традицій серед таких різноманітних пам'яток виглядає проблемною.

Для подолання цієї проблеми у дослідженні зроблений акцент не на звичному функціональному описі пам'ятки, як «поховання» чи «святилища», а на розумінні її як набору конструкцій та артефактів, пов'язаних між собою у

просторі і часі. Це дало можливість зосередитись не на одному, а на різних типах скіфських пам'яток у регіоні: скіфських курганах, курганах-кенотафах і похованнях скіфського часу у курганах доби бронзи. Аналіз полягав, передусім, у порівнянні особливостей їх розташування, а елементи позапам'яткового аналізу кам'яних конструкцій та архітектурних елементів із використанням морської трави дозволили прослідкувати їх зв'язок із особливостями навколишнього середовища. Вибір параметрів аналізу був зроблений згідно з феноменологічним підходом, за яким вони мали бути частиною практичної діяльності, а отже і конструювати досвід світосприйняття людей, що створили ці пам'ятки (Tilley 1994, р. 31—34). Тому гіпотеза даного дослідження полягає у тому, що саме зазначені вище «скелі», «море», та «кургани» були тими значимими елементами ландшафту, що складала систему, у якій відтворювались, трансформувались і, зрештою, через яку можуть бути досліджені археологічні пам'ятки скіфського часу Північного Приазов'я.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Початок скіфського часу у Північному Приазов'ї припадає на останній етап суббореального кліматичного періоду, який має назву «похолодання залізного віку». Тоді типовий степовий аридний клімат став вологішим, у поймах річок розвинулась лісова рослинність, а трав'яний покрив став різноманітнішим (Матишов, Новенко, Красноручкая 2011, с. 41). Це робило землі Приазов'я привабливішими для ведення кочового господарства (Михайлов 1991, с. 25).

Загалом, Північне Приазов'я поділяється на декілька географічних зон, але основну територію займають скеляста Приазовська височина та Донецький кряж, і рівнинні низовини — Приазовська та Причорноморська.

Приазовська височина є частиною українського кристалічного масиву, для якого характерні часті виходи кристалічних порід, таких як граніти. Особливо вони помітні у басейні р. Кальчик (притоки р. Кальміус), течія якого розділяє Приазовську височину та Донецький кряж. Багаті місцеві родовища граніту та вапнякових порід могли бути ресурсом для створення кам'яних елементів, таких як кресці, кромлехи, стели, а також вимостки та перекриття могильних ям. У Північному Приазов'ї більшість великих курганів, за винятком Мелітопольського, мають ті чи інші кам'яні конструкції. Але Кальміуський регіон помітно відрізняється їх кількістю та характером. Загалом, із 20 скіфських пам'яток лише дев'ять є курганами, спорудженими у скіфський час, решта — це поховання скіфського часу у курганах доби бронзи або пам'ятки, про які не збереглося чіткої інформації. При цьому з цих дев'яти кур-

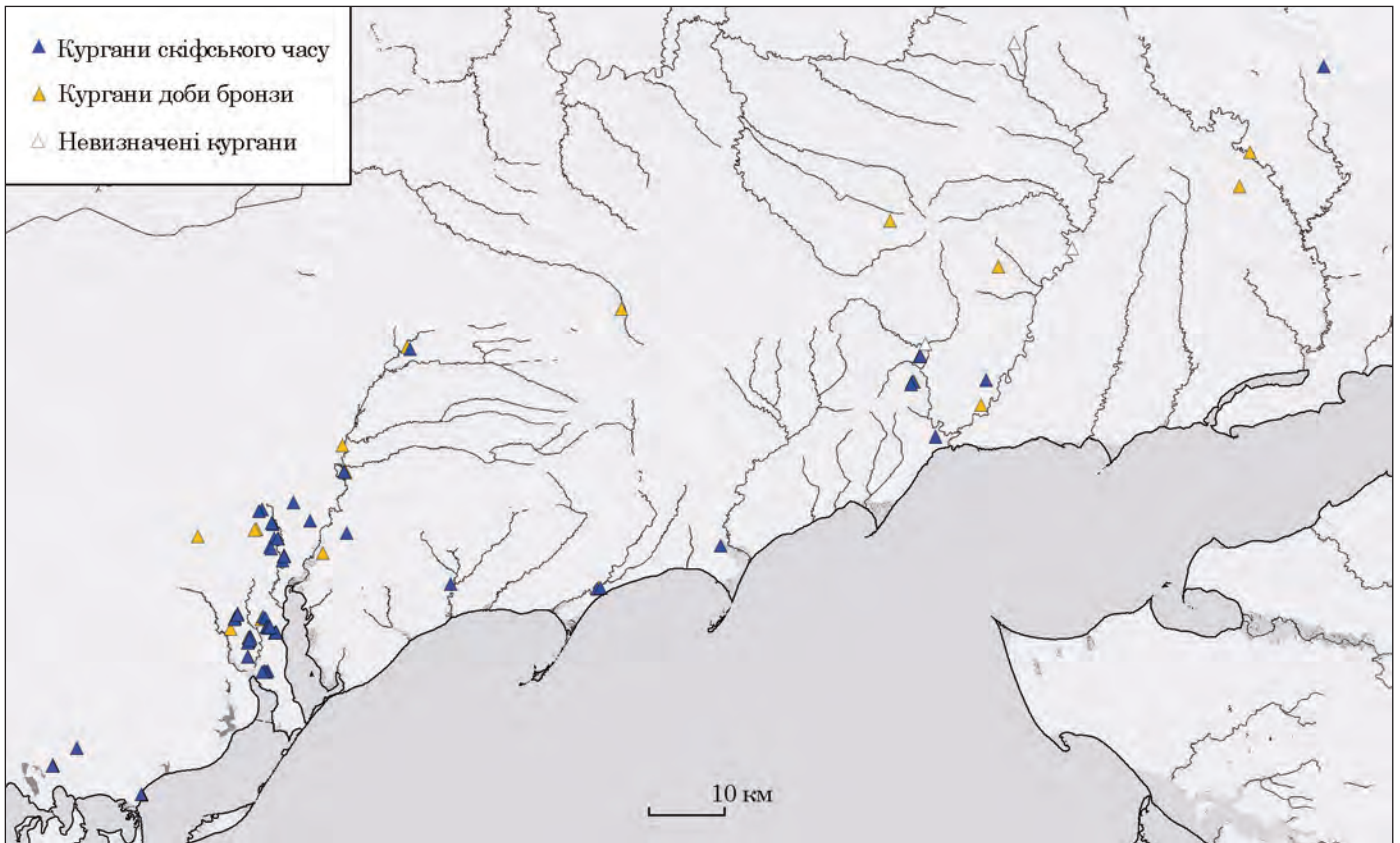

Рис. 1. Пам'ятки скіфського часу на території Північного Приазов'я

ганів — сім мають не лише кресціди, а й, подекуди, кромлехи та стели. Так, у кургані Двогорба Могила західна частина кресціди збереглась гірше і складалась із брил вапняку, у той час як східна частина товщиною доходила до одного метру і складалась із граніту. На межі між двома частинами кільця, яка проходила по лінії ПнПнСх та ПдПдЗх, кресціда була викладена камінням усіх зазначених порід (Привалова, Зарайская, Привалов 1982, с. 154—155). Біля рову у західній частині насипу був знайдений окремий великий камінь із світло-сірого граніту зі слідами обробки, який інтерпретують як заготівку під антропоморфну стелу (Привалова, Зарайская, Привалов 1978, с. 3; Привалова, Зарайская, Привалов 1982, с. 159). З усіх боків курган охоплювали три концентричні ряди каміння, поставленого на ребро, які утворювали кромлех. Він складався з вапнякового каміння на заході та гранітного на сході, і таким чином повторював орієнтацію кресціди за сторонами світу (Привалова, Зарайская, Привалов 1982, с. 159). Скупчення гранітного каміння у східній частині кургану в облаштуванні підземного лазу мав також курган Кара-Тюбе у долині р. Молочної, схожість якого із Двогорбою могилою у конструкції східного лазу відзначалася Ю.В. Болтриком (1993, с. 194).

Кургани 5 і 7 біля с. Кременівка найчастіше інтерпретуються як єдиний культовий комплекс (Братченко и др. 1977, с. 17; Гершкович,

Ромашко 2013, с. 61—72; Полин, Карнаух 2012, с. 116). Проте у даному дослідженні вони розглядаються усе ж як дві окремі пам'ятки, які розташовані у п'яти метрах одна від одної, мають окреслені межі та набір артефактів.

У центральній частині кургану 5 під земляним насипом була знайдена кам'яна конструкція овальної форми розмірами 14 × 17 м і максимальною висотою — 1,75 м, яка у розрізі мала вигляд неправильного зрізаного конусу. С. Н. Братченко зазначає, що щільно викладене гранітне каміння мало гострі грані, що вказує на його видобування у кар'єрі (Братченко и др. 1977, с. 15—16). На схід від нього був розташований курган 7, в якому відкрите кільце гранітного каміння, діаметром 15 м по зовнішньому краю і 10 м по внутрішньому, із значними розривами у південній і північній частинах. У його заповненні була знайдена значна кількість артефактів, переважно уламків амфор та металевих предметів (Братченко 1977, с. 25—26). Обидві споруди не мали ані поховань, ані поховальних ям.

Усього лише в шести кілометрах південніше, також у долині р. Кальчик, знаходяться групи курганів біля с. Шевченко. Там було виявлено п'ять пам'яток скіфського часу, серед яких чотири кургани і одне поховання у кургані доби бронзи. Курган 3 групи 1 і курган 1 групи 2 мали одночасно кресціду та кромлех, а курган 10 — лише кресціду, але із західного боку

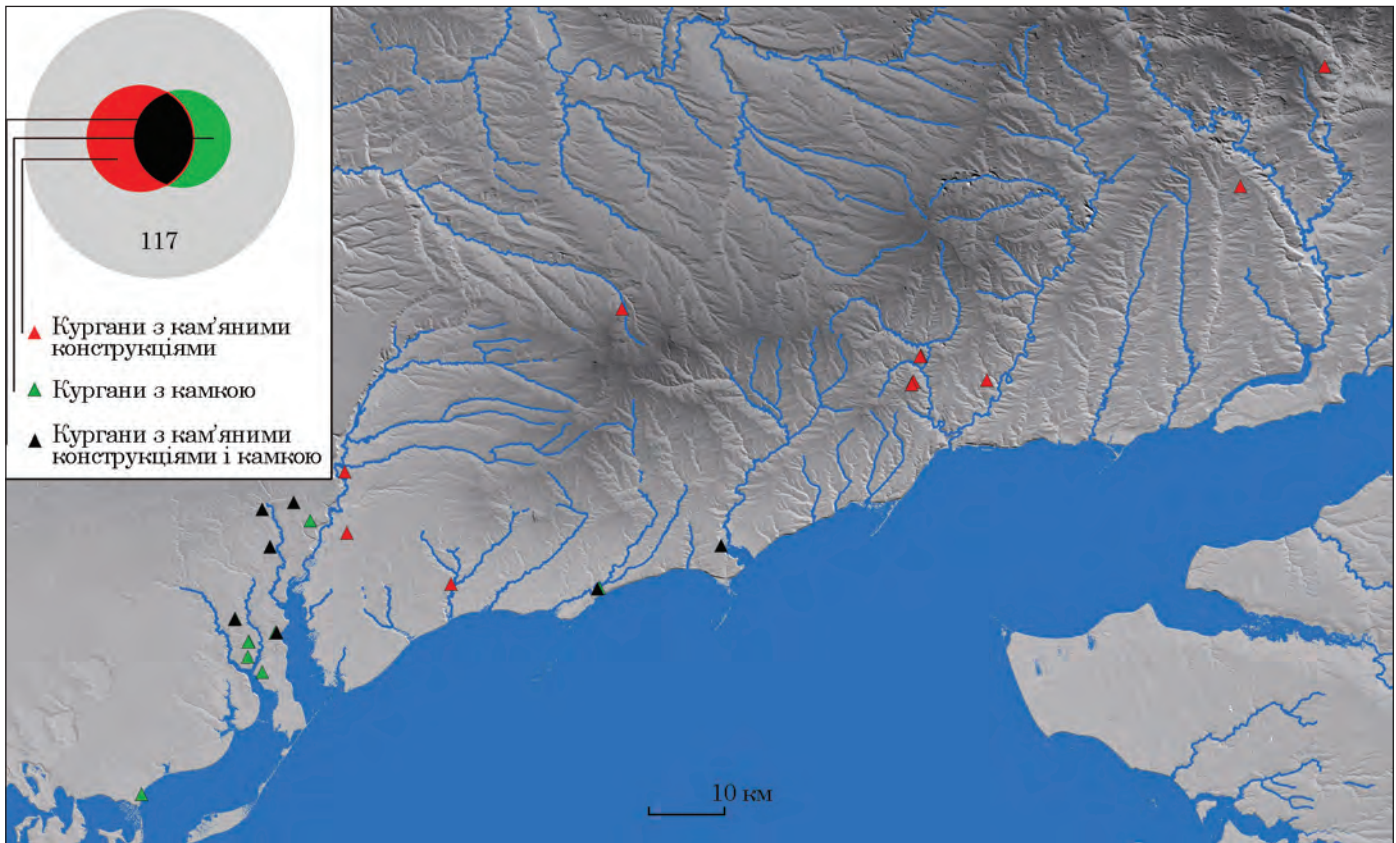

Рис. 2. Пам'ятки скіфського часу із кам'яними конструкціями і камкою

впритул до нього був розташований курган 11, який, вірогідно, складав із ним єдиний комплекс. Як і у кургані 7 біля с. Кременівка, у кургані 11 не було поховальної ями чи кісткових решток. Тут були знайдені лише уламки кераміки та вугілля у заповненні рову, що його оперізував (Моруженко и др. 1981, с. 38). Комплекси, подібні до пам'яток біля сс. Кременівка та Шевченко, зустрічаються також в Придніпров'ї, і найчастіше їх інтерпретують як кургани із місцем тризни (Полин, Карнаух 2012, с. 126). Крепіді скіфських курганів даної групи виглядали не як кам'яні стіни, а як суцільний панцир, щільно викладений гранітним камінням. Особливо виразною є конструкція крепіди кургану 1 групи 2, яка складалась із каміння різних розмірів: великих брил граніту, п ісковіку середніх розмірів та зовсім маленького каміння. Усі вони були ретельно розкладені і заповнювали навіть найменші прогалини у панцирі (Моруженко и др. 1981, с. 50).

Що далі на захід знаходяться кургани, то менша кількість із них мають кам'яні конструкції. Так, у Бердянському кургані була відкрита крепіда, яка у вигляді кам'яного кільця оточувала нижню частину насипу (Болтрик, Фіалко, Чередниченко 1994, с. 140—142). В середині обвалування навколо центрального поховання знаходилась вимостка з гранітного каміння, внутрішні схили якої сягали 1—1,5 м. Подібна конструкція також була зафіксова-

на під насипом кургану Ташенак (Болтрик, Фіалко, Чередниченко 1994, с. 142—143). У кургані 6 біля с. Обіточне дещо неоднозначно описується скупчення каміння у насипу, що, на думку І. В. Яценко із посиланням на М. І. Веселовського, свідчило про його належність до «типу курганів, викладених дикарним камінням великих розмірів» і які «зазвичай були оточені кам'яною стіною» (Яценко 1956, с. 157). Судячи з усього, до цього самого типу М. І. Веселовський відносив і курган біля с. Володимирівка, який також мав стіни з дикарного каміння і два кам'яних кола у насипу (Яценко 1956, с. 163). У долині р. Молочної крепіди із вапнякового каміння були у великих скіфських курганах Шульговка і Ташенак, а також у кургані 8 біля с. Шелюги (ОАК 1892, с. 17; Болтрик, Фіалко 1991, с. 7; Кубышев, Куприй 1992, с. 152). У кургані № 3 біля с. Долинське на правому березі р. Ташенак була знайдена стела з вапняку без зображення, а у кургані № 3 біля с. Володимирівка у межах річки Великий Утлюк та Малий Утлюк знаходилась стела із антропоморфними ознаками (Полин, Кубышев 1997, с. 27; Болтрик, Фіалко 2010, с. 247).

Таким чином, у західному напрямку змінюється не тільки кількість кам'яних конструкцій, а й їх різноманіття та матеріал виготовлення. У місцях, близьких до родовищ граніту, останній був пріоритетним матеріалом, у більш

віддалених — переважало вапнякове каміння. Найчастіше їх мали лише найбільш багаті кургани, на будівництво яких витрачалось більше праці і затрат на транспортування. Але у місцях із кращим доступом до матеріалів кромлехи та крєпіді були одночасно присутні у помітно більшому відсотку курганів і складали єдиний архітектурний комплекс.

Окрім утилітарного використання геологічних ресурсів в якості будівельних матеріалів, також не можна оминати питання їх значення як елементу природного простору. Такі місця як Кам'яні могили та Кам'яна Могила, але окрім них — Токмак-Могила, сучасний Кальміуський заповідник та ще з десятків подібних місць не випадково мають народні імена, подібні до імен курганів-поховань. Їх природа зовсім різна, але об'єднує їх те, що вони помітно виділялись серед рівнинного ландшафту і цим привертали увагу степових народів, які намагались будувати свої святині впритул до таких місць і, можливо, наслідувати їх формам. Хоча багаторічні дослідження Кам'яної Могили та її околиць підтверджують цю тезу, про Північне та Північно-Східне Приазов'я відомо ще занадто мало для об'єктивних висновків.

Геологічний ландшафт Приазов'я у скіфський час майже не відрізняється від сучасного, тоді як з морем, а саме з береговою лінією могли відбутись більш суттєві трансформації. У палеогеографічних дослідженнях Причорномор'я та Приазов'я поширеною є теорія «фанагорійської регресії», згідно з якою рівень моря у I тис. до н. е. був до 5 м нижчим за сучасний (Конигов 2005, с. 71; Толочко, Польшин 2015, с. 321). Для археології, зокрема, це може означати, що гіпотетичні пам'ятки узбережжя сьогодні знаходяться на дні моря. Передусім, це могли бути грецькі поселення, найвідоміше з яких, Кремни, дослідники локалізували у різних місцях Приазовського узбережжя: від гирла р. Корсак до Таганрозької затоки (Болтрик, Фіалко 1987, с. 45—46; Копылов 2011, с. 231). Саме знахідки великої кількості античної кераміки на дні останньої побічно підтверджують теорію регресії. Проте, серед дослідників немає одностайності у питанні масштабу цієї події, тому археологічні наслідки коливань рівня моря можуть бути перебільшені, а отже потрібно шукати й інші пояснення відсутності античних поселень на північному узбережжі Азовського моря (Giosan et al. 2006, p. 759—760).

Під час будівництва курганів море, а саме морська трава (*zostera marina*) також відіграла важливу роль. Цей вид рослин зустрічається у мілководних затоках та морях у всій Північній Півкулі та століттями використовується багатьма народами у харчуванні та медицині (Felger, Moser 1973, p. 355—356; Alm 2003, p. 640). Висушена морська трава, камка, і сьогодні застосовується у будівельній промисловості через свої теплоізолюючі і аб-

сорбційні властивості. Як неодноразово відзначалось дослідниками, її присутність у якості елементу архітектури є яскравою особливістю скіфських пам'яток саме у Приазов'ї (Тереножкин, Мозолевский 1988, с. 152). Найбільші і найбагатші кургани: Бердянський, Мелітопольський, Тащенак, Шувльовка, а разом із ними ще 12 досліджених курганів, містили камку в облаштуванні поховальних споруд. У Бердянському кургані вона знаходилась під шаром дерну на поховальній доріжці, а також заповнювала проміжки між гранітними брилами в поховальній камері (Болтрик, Фіалко, Чередниченко 1994, с. 144). Найбільш масивний шар камки — 0,7 м, був зафіксований у Мелітопольському кургані, де вона, разом із шарами сирцевого ґрунту, викладала насип гробниці 2 (Тереножкин, Мозолевский 1988, с. 18—19). Єдине скіфське поховання у кургані доби бронзи, що також містило камку, — це поховання у кургані 3 біля с. Обіточне. Знахідка застібки сагайдака дозволила І. В. Яценко датувати його першою половиною VI ст. до н. е. (Яценко 1956, с. 163), а отже це найбільш раннє скіфське поховання із камкою у Північному Приазов'ї.

Помітно, що більша частина курганів із камкою розташована уздовж морського узбережжя із особливо щільною концентрацією між річками Великий та Малий Утлюки, а також у долині р. Тащенак. Немає жодного повідомлення про її наявність у курганах Кальміуського регіону та у верхів'ях р. Молочна. Вірогідно, це пов'язано із тим, що в теплих і мілководних Утлюкському та Молочному лиманах концентрація морської трави була найбільша. Традиція використання камки поширювалась у західному та північно-західному напрямках. Її також знаходили у пам'ятках IV ст. до н. е. у межиріччі р. Дніпро та р. Білозерка, що свідчить про те, що її експортували у значно більш віддалені від морського узбережжя кургани. Це дало підстави дослідникам припускати символічне значення морської трави як елементу місцевого поховального обряду (Тереножкин, Мозолевский 1988, с. 152). У зв'язку із цим, цікавим виглядає твердження Геродота про те, що царські скіфи (тобто саме мешканці узбережжя Меотиди) окрім інших богів шанували Посейдона (Herod. IV, 59). Інтерпретація цього найбільш хтонічного божества скіфського пантеону викликає у дослідників найбільше труднощі, але у культурі Посейдона-Тагімасада, скоріше за все, поєднувались образи коня і водної стихії (Бессонова 1983, с. 50—53).

Звертає на себе увагу той факт, що у семи курганах обидва розглянуті вище матеріали (камка і камінь) зустрічаються одночасно. Зважаючи на те, що кожен із них спостерігається не більше ніж у 15 % пам'яток, їх поєднання виглядає тенденцією. Вірогідно, їх використання було обумовлено не лише утилітарними

потребами найбільш якісних із доступних ресурсів, а й символічним значенням у скіфській культурі (рис. 2).

Інша характерна особливість ландшафту степового Приазов'я мала не природне, а антропогенне походження. Скіфи не першими почали будувати кургани на території Приазов'я. Більшість досліджених тут курганів датується добою енеоліту — бронзи. Серед 117 поховань скіфського часу 33 знаходилися у курганах доби бронзи. Їх хронологічне визначення ускладнене бідним набором інвентарю, але більша частина є синхронною скіфським курганам даної вибірки, тобто належить до V—IV ст. до н. е. Винятками є лише поховання 3 у кургані 1 біля с. Приморське (Сартана), що датується кінцем VIII — початком VII ст. до н. е. (Беляев 1977, с. 5) та поховання у кургані 3 біля с. Обіточне першої половини VI ст. до н. е. (Яценко 1956, с. 163).

Географічне розташування цих типів пам'яток виразно відрізняється. Скіфські кургани знаходяться ближче до морської берегової лінії, у нижніх течіях найбільш повноводних річок Приазов'я, передусім Молочної, Кальміусу, Берди та Обіточної. Найбільші скупчення курганних груп та великих курганів локалізуються у місцях поруч із лиманами і косами, тоді як кургани доби бронзи зі скіфськими похованнями, в групах яких не було знайдено скіфських курганів, розташовані північніше, більш хаотично, хоча і у верхів'ях тих самих річок. Найбільш північні пам'ятки даної вибірки: курган Передерієва Могила, курган 5 біля с. Білоярівка, курган 13 біля с. Щегловка (Донецьк), курган 1 біля с. Лисиче, курган 1 біля ур. Хомуш-Оба, курган 1, групи 2 біля с. Кінські Роздори, курган 1 біля с. Садове та курган 1 біля м. Токмак (Моруженко 1992, с. 68; Зарайская 1992; Братченко 1978, с. 111, Городоцов 1907, с. 248; Кравец 1992, с. 160; Вязьмітіна та ін. 1960, с. 124; Смирнов 1960, с. 177). Ці кургани географічно займають прикордонну територію Приазов'я і переважно були споруджені за доби бронзи.

Більшість скіфських курганних груп не просто розташована поруч із могильниками доби бронзи, а й вписана в їх просторову структуру. Разом вони утворюють видовжені, переважно у меридіональному напрямку, ансамблі, як, наприклад, група Волчанське I та група Рясні могили (Полин, Кубышев 1997, с. 62; Болтрик, Фіалко 2011, с. 130). Часто у таких групах хоча б одне скіфське поховання було у найвищому і найпомітнішому кургані доби бронзи. Це вказує на не випадковий, інтенційний характер розташування скіфських пам'яток. Звичайно, діапазон інтерпретацій цього явища поки надто широкий, але кургани доби бронзи, безсумнівно, були важливим елементом навколишнього середовища і світогляду людей, що жили на території Приазов'я у скіфський час.

ВИСНОВКИ

Запропоноване дослідження дозволило підтвердити спостереження дослідників про конструктивні особливості пам'яток скіфського часу у Північному Приазов'ї та надати кращу базу для аргументації через залучення якомога більшої кількості джерел. Аналіз пам'яток із крєпідями, кромлехами або стелами показав, що вони зустрічаються не тільки в найбагатших курганах, а, передусім, в регіонах із кращим доступом до родовищ гранітів. Ці три види кам'яних елементів найбільше поширені у долині р. Кальміус та р. Кальчик, що, вірогідно, зумовлено близькістю Донецького кряжу та Приазовської височини. Натомість, камка, яка описувалась дослідниками як характерний архітектурний елемент Приазовських курганів, зустрічається лише у 15 % поховань, передусім у пам'ятках, які знаходяться поряд із лиманами. Обидва зазначені матеріали, камка та камінь, часто належать тим самим пам'яткам. Усі кургани скіфського часу вписані в структуру курганних груп доби бронзи і утворюють із ними єдиний ансамбль.

Ці висновки свідчать, що ландшафт Приазов'я за скіфської доби являв собою холистичну систему, елементи природного походження якої були невіддільні від антропогенних. На прикладі дослідження даних пам'яток можна побачити, яким чином від особливостей навколишнього середовища залежав вибір будівельних матеріалів та місця розташування курганів. Проте, його результати показують, що це був не односторонній екологічно детермінований вплив, а скоріше комплексна і динамічна взаємодія природи та людини, у якій кожна із сторін перетворювала іншу.

ЛІТЕРАТУРА

- Бессонова, С. С. 1983. *Религиозные представления скифов*. Киев: Наукова думка.
- Болтрик, Ю. В. 1993. Курган Кара-Тюбе. *Древности степного Причерноморья и Крыма*, IV. Запорожье, с. 183-197.
- Болтрик, Ю. В., Фіалко Е. Е. 1987. К вопросу о локализации гавани Кремны. В: Семенчук, М. Д. (ред.). *Скифы Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 41-48.
- Болтрик, Ю. В., Фіалко, Е. Е. 2010. Скифские курганы на р. Ташенак в Северо-Западном Приазовье. *Материалы та дослідження з археології Східної України*, 10, с. 220-256.
- Болтрик, Ю. В., Фіалко, Е. Е. 2011. Курганы среднего течения р. Ташенак (по материалам раскопок Приазовской экспедиции ИА НАНУ). *Stratum plus*, 3, с. 127-174.
- Болтрик, Ю. В., Фіалко, О. Є. 1991. Дослідження скіфського «царського» кургану Ташенак. *Археологічні дослідження на Україні у 1990 р.*, с. 7-9.
- Болтрик, Ю. В., Фіалко, Е. Е., Череди́нченко, Н. Н. 1994. Бердянский курган. *Российская археология*, 3, с. 140-156.
- Братченко, С. Н. 1978. *Отчет Донецкой экспедиции за 1978 год*. НА ІА НАНУ, 1978/1.

- Братченко, С. Н., Кротова, А. А., Швецов, М. Л., Гершкович, Я. П., Константінеску, Л. Ф., Смирнов, А. М., Самойленко, В. Г., Шкарбан, А. С. 1977. *Отчет об исследованиях Донецкой экспедиции в 1977 г.* НА ІА НАНУ, 1977/12.
- Вязьмитіна, М. І., Іллінська, В. А., Покровська, Є. Ф., Тереножкін, О. І., Ковпаненко, Г. Т. 1960. Кургани біля с. Ново-Пилипівки і радгоспу «Аккермень». *Археологічні пам'ятки УРСР, VIII*, с. 22-135.
- Гершкович, Я. П., Ромашко, О. В. 2013. Скіфське святилище Ареса: археологічні дані та свідчення Геродота. *Археологія*, 1, с. 61-77.
- Городцов, В. А. 1907. Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде, Екатеринославской губернии. *Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе*, 1, с. 211-285.
- Зарайская, Н. П. 1992. Погребение раннего железного века на р. Крынке. *Донецкий археологический сборник*, 1, с. 89-99.
- Конииков, Е. Г. 2005. Колебания уровня Азово-Черноморского бассейна и миграции береговой линии в новозэксине и голоцене. *Геология и полезные ископаемые мирового океана*, 2, с. 68-76.
- Кошылов, В. П. 2011. Таганрогское поселение — гавань Кремны? (письменные источники и археологические реалии). *Античный мир и археология*, 15, с. 223-239.
- Кравец, Д. П. 1992. Раскопки кургана в урочище Хамуш-Оба (Северное Приазовье). *Донецкий археологический сборник*, 2, с. 160-179.
- Кубышев, А. И., Куприй, С. А. 1992. Скифские курганы V в. до н. э. у с. Шелюги. *Древности Степного Поднепровья и Крыма*, 3, с. 149-156.
- Куприй, С. А. 1993. Курганный группа у с. Новомихайловка. В: Асламов, В. Н. (ред.). *Археологічні та історичні дослідження Херсонщини*. Херсон: б. в., с. 31-41.
- Матишов, Г. Г., Новенко, Е. Ю., Красноуцкая, К. В. 2011. Динамика ландшафтов Приазовья в позднем голоцене. *Вестник южного научного центра РАН*, 7 (3), с. 35-43.
- Михайлов, Б. Д. 1991. Природная среда и развитие хозяйственных форм в северном Приазовье. *Древности степного Причерноморья и Крыма*, 2, с. 18-28.
- Моруженко, А. А., Посредников, В. Л., Привалов, А. И., Зарайская, Н. П., Гриб, Б. К. 1981. *Археологический раскопки курганов в зоне строительства мелиоративных систем на территории Володарского и Тельмановского районов Донецкой области*. НА ІА НАНУ, 1980/90а.
- Моруженко, А. О. 1992. Скіфський курган Пердерієва могила. *Археологія*, 4, с. 67-75.
- Отчет императорской археологической комиссии за 1889 год*. 1892. Санкт-Петербург: Типография императорской академии наук.
- Пиневич, П. М. 1927. *Отчет об археологических раскопках в Мариупольском округе 1927 год*. НА ІА НАНУ, 1927/6а.
- Полин, С. В., Карнаух, Е. Г. 2012. Скифский курган IV в. до н. э. у села Кременевка в Северо-Восточном Приазовье. *Археология, этнография и антропология Евразии*, 4 (52), с. 116-128.
- Полин, С. В., Кубышев, А. И. 1997. *Скифские курганы Утлюкского междуречья (в Северо-Западном Приазовье)*. Киев: ІА НАНУ.
- Привалова, О. Я., Зарайская, Н. П., Привалов, А. И. 1978. *Отчет о раскопках кургана «Двугорбий» в 1977 году*. НА ІА НАНУ, 1977/128.
- Привалова, О. Я., Зарайская, Н. П., Привалов, А. И. 1982. Двугорбая могила. В: Тереножкін, А. И. (ред.). *Древности степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 148-178.
- Скриленко, А. 1905. *Материалы для археологической карты Екатеринославской губернии*. Екатеринослав: Тип. Губерн. земства.
- Смирнов, К. Ф. 1960. Кургани біля м. Великого Токмака. *Археологічні пам'ятки УРСР, VIII*, с. 164-189.
- Тереножкін, А. И., Мозолевский, Б. Н. 1988. *Мелитопольский курган*. Киев: Наукова думка.
- Толочко, И. В., Польшин, В. В. 2015. К вопросу о палеогеографической реконструкции дельты Дона в античную эпоху. *Боспорские чтения*, XVI, с. 317-328.
- Трифилев, Е. П. 1907. Археологическая экскурсия по течению рр. Кальмиуса и Кальчика в пределах Мариупольского уезда, Екатеринославской губернии летом, 1904 года. *Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе*, 1, с. 366-368.
- Чередниченко, М. М., Мурзін, В. Ю. 1996. Основні дослідження Бердянського кургану. *Археологія*, 1, с. 69-78.
- Черненко, Є. В. 1970. Скіфські кургани V ст. до н. е. поблизу м. Жданова. *Археологія*, XXIII, с. 176-181.
- Яценко, И. В. 1956. Скифские погребения близ Ногайска. *Вестник древней истории*, 1 (55), с. 157-165.
- Alm, T. 2003. On the uses of *Zostera marina*, Mainly in Norway. *Economic Botany*, 57 (4), p. 640-645.
- Felger, R., Moser, M. B. 1973. Eelgrass (*Zostera marina* L.) in the Gulf of California: discovery of its nutritional value by the Seri Indians. *Science*, 181, p. 355-356.
- Giosan, L., Donnelly, G. P., Constantinescu, S., Filip, F., Ovejanu, I., Vespremeanu-Stroe, A., Vespremeanu, E., Duller, G. A. D. 2006. Young Danube delta documents stable Black Sea level since the middle Holocene: Morphodynamic, paleogeographic, and archaeological implications. *Geology*, 34 (9), p. 757-760.
- Tilley, C. 1994. *A phenomenology of landscape: places, paths and monuments*. Oxford: Berg Publishers.

REFERENCES

- Bessonova, S. S. 1983. *Religioznye predstavleniya skifov*. Kiev: Naukova dumka.
- Boltrik, Yu. V. 1993. Kurgan Kara-Tyube. *Drevnosti stepnogo Prichernomoria i Kryma*, IV, s. 183-197.
- Boltrik, Yu. V., Fialko, Ye. Ye. 1987. K voprosu o lokalizatsii gavanі Kremny. In: Semenchuk, M. D. (ed.). *Skify Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka, s. 41-48.
- Boltrik, Yu. V., Fialko, Ye. Ye. 2010. Skifskiy kurган na r. Tashchenak v Severo-Zapadnom Priazovye. *Materialy ta doslidzhennia z arkhelohii Skhidnoi Ukrainy*, 10, s. 220-256.
- Boltrik, Yu. V., Fialko, Ye. Ye. 2011. Kurgany srednego techeniya r. Tashchenak (po materialam raskopok Priazovskoy ekspeditsii ІА НАНУ). *Stratum plus*, 3, s. 127-174.
- Boltryk, Iu. V., Fialko, O. Ie. 1991. Doslidzhennia skifskoho «tsarskoho» kurhanu Tashchenak. *Arkheolohichni doslidzhennia na Ukraini u 1990 r.*, s. 7-9.
- Boltrik, Yu. V., Fialko, E. E., Cherednichenko, N. N. 1994. Berdyanskiy kurgan. *Rossiyskaya arkheologiya*, 3, с. 140-156.
- Bratchenko, S. N. 1978. *Отчет Donetskoy ekspeditsii za 1978 god*. НА ІА НАНУ, 1978/1.
- Bratchenko, S. N., Krotova, A. A., Shvetsov, M. L., Gershovich, Ya. P., Konstantinesku, L. F., Smirnov, A. M., Samoylenko, V. G., Shkarban, A. S. 1977. *Отчет об исследованиях Донецкой экспедиции в 1977 г.* НА ІА НАНУ, 1977/12.
- Viazmitina, M. I., Illinska, V. A., Pokrovska, Ie. F., Terenozhkin, O. I., Kovpanenko, H. T. 1960. Kurhany bilia s. Novo-Pylypivky i radhospu «Akkermen». *Arkheolohichni pam'iatky URSR, VIII*, s. 22-135.

- Hershkovych, Ia. P., Romashko, O. V. 2013. Skifskie sviatylshche Aresa: arkheolohichni dani ta svidchennia Herodota. *Arkheolohiia*, 1, s. 61-77.
- Gorodtsov, V. A. 1907. Rezultaty arkheologicheskikh issledovaniy v Bakhmutskom uyezde, Ekaterinoslavskoy gubernii. *Trudy XIII Arkheologicheskogo syezda v Ekaterinoslave*, 1, s. 211-285.
- Zarayskaya, N. P. 1992. Pogrebeniye rannego zheleznoogo veka na r. Krynke. *Donetskiy arkheologicheskii sbornik*, 1, s. 89-99.
- Konikov, E. G. 2005. Kolebaniya urovnya Azovo-Chernomorskogo basseyna i migratsii beregovoy linii v novoeoksine i golotsene. *Geologiya i poleznye iskopayemye mirovogo okeana*, 2, s. 68-76.
- Kopylov, V. P. 2011. Taganrogskeye poseleniye — gavan Kremny? (pismennyye istochniki i arkheologicheskiye realii). *Antichnyy mir i arkheologiya*, 15, s. 223-239.
- Kravets, D. P. 1992. Raskopki kurgana v urochishche Khamush-Oba (Severnoye Priazovye). *Donetskiy arkheologicheskii sbornik*, 2, s. 160-179.
- Kubyshev, A. I., Kupriy, S. A. 1992. Skifskiy kurgany V v. do n. e. u s. Shelyugi. *Drevnosti Stepnogo Podneprovya i Kryma*, 3, s. 149-156.
- Kupriy, S. A. 1993. Kurgannaya gruppa u s. Novomikhaylovka. In: Aslamov, V. N. (ed.). *Arkheolohichni ta istorichni doslidzhennia Khersonshchyny*. Kherson: b. v., s. 31-41.
- Matishov, G. G., Novenko, E. Yu., Krasnorutskaya, K. V. 2011. Dinamika landshaftov Priazovia v pozdnem golotsene. *Vestnik yuzhnogo nauchnogo tsentra RAN*, 7 (3), s. 35-43.
- Mikhaylov, B. D. 1991. Prirodnaya sreda i razvitiye khozaystvennykh form v severnom Priazovye. *Drevnosti stepnogo Prichernomoria i Kryma*, 2, s. 18-28.
- Moruzhenko, A. A., Posrednikov, V. L., Privalov, A. I., Zarayskaya, N. P., Grib, B. K. 1981. *Arkheologicheskii raskopki kurganov v zone stroitelstva meliorativnykh sistem na territorii Volodarskogo i Telmanovskogo rayonov Donetskoy oblasti*. NA IA NANU, 1980/90a.
- Moruzhenko, A. O. 1992. Skifskiy kurhan Perederiieva mohyla. *Arheolohiia*, 4, s. 67-75.
- Otchet imperatorskoy arkheologicheskoy komissii za 1889 god*. 1892. Sankt-Peterburg: Tipografiya imperatorskoy akademii nauk.
- Pinevich, P. M. *Otchet ob arkheologicheskikh raskopkakh v Mariupolskom okruge 1927 god*. NA IA NANU, 1927/6a.
- Polin, S. V., Karnaukh, E. G. 2012. Skifskiy kurgan IV v. do n. e. u sela Kremenevka v Severo-Vostochnom Priazovye. *Arkheologiya. etnografiya i antropologiya Evrazii*, 4 (52), s. 116-128.
- Polin, S. V., Kubyshev, A. I. 1997. *Skifskiy kurgany Utlyukskogo mezhdurechia (v Severo-Zapadnom Priazovye)*. Kiev: IA NANU.
- Privalova, O. Ya., Zarayskaya, N. P., Privalov, A. I. 1978. *Otchet o raskopkakh kurgana «Dvugorbyy» v 1977 godu*. NA IA NANU, 1977/128.
- Privalova, O. Ya., Zarayskaya, N. P., Privalov, A. I. 1982. Dvugorbayaya mogila. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Drevnosti stepnoy Skifii*. Kiev: Naukova dumka, s. 148-178.
- Skrilenko, A. 1905. *Materialy dlya arkheologicheskoy karty Ekaterinoslavskoy gubernii*. Ekaterinoslav: Tip. Gubern. zemstva.
- Smyrnov, K. F. 1960. Kurhany bilia m. Velykoho Tokmaka. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, VIII, s. 164-189.
- Terenozhkin, A. I., Mozolevskiy, B. N. 1988. *Melitopolskiy kurgan*. Kiev: Naukova dumka.
- Tolochko, I. V., Polshin, V. V. 2015. K voprosu o paleogeograficheskoy rekonstruktsii delty Dona v antichnuyu epokhu. *Bosporskiye chteniya*, XVI, s. 317-328.
- Trifilyev, E. P. 1907. Arkheologicheskaya ekskursiya po techeniyu rr. Kalmiusa i Kalchika v predela Mariupolskogo uyezda. Ekaterinoslavskoy gubernii letom. 1904 goda. *Trudy XIII Arkheologicheskogo syezda v Ekaterinoslave*, 1, s. 366-368.
- Cherednychenko, M. M., Murzin V. Iu. 1996. Osnovni doslidzhennia Berdianskoho kurhanu. *Arkheolohiia*, 1, s. 69-78.
- Chernenko, Ie. V. 1970. Skifski kurhany V st. do n. e. poblyzu m. Zhdanova. *Arkheolohiia*, XXIII, s. 176-181.
- Yatsenko, I. V. 1956. Skifskiy pogrebeniya bliz Nogayska. *Vestnik drevney istorii*, 1 (55), s. 157-165.
- Alm, T. 2003. On the uses of *Zostera marina*, Mainly in Norway. *Economic Botany*, 57 (4), p. 640-645.
- Felger, R., Moser, M. B. 1973. Eelgrass (*Zostera marina* L.) in the Gulf of California: discovery of its nutritional value by the Seri Indians. *Science*, 181, p. 355-356.
- Giosan, L., Donnelly, G. P., Constantinescu, S., Filip, F., Ovejanu, I., Vespremeanu-Stroe, A., Vespremeanu, E., Duller, G. A. D. 2006. Young Danube delta documents stable Black Sea level since the middle Holocene: Morphodynamic, paleogeographic, and archaeological implications. *Geology*, 34 (9), p. 757-760.
- Tilley, C. 1994. *A phenomenology of landscape: places, paths and monuments*. Oxford: Berg Publishers.

A. D. Demina

STONES, SEA AND BARROWS: SCYTHIAN TIME SITES IN THE LANDSCAPE OF NORTHERN AZOV COAST

Herodotus described the land to the north of the Maeotian lake as a place where the royal Scythian tribes lived. Today, the northern coast of the Azov sea is most commonly associated with this land. However, even though nomadic barrows have been excavated there for more than a century, this region remains the blind spot on the archaeological map of European Scythia, in the comparison to the neighboring sites in the Dnieper and Don basins. Only the «elite» Scythian burial sites, such as Melitopol kurgan, Bierdiansk kurgan and Dvohorba mohyla have been analyzed in the broader context of nomadic burial practices. To address this gap, I have made a closer examination of 117 barrows with 160 burials of Scythian time in this region. In particular, I focused on whether the distinctive features of the local landscape correlate to the burial construction patterns. The sites, included in this research, are located within the 60 km area to the north of coastline. The latitudinal extend of this area is approximately 380 km. In addition, several sites, such as Tokmak barrows and Perederiieva mohyla, which are not located in the Azov littoral, but in the upstream basins of coastal rivers are surveyed as well. This territory is divided in several geographic zones, though the high-cliffed Donets ridge and Azov Upland along with flat lowlands of Black Sea and Azov sea occupy the largest part of it. Considering the size and diversity of the territory, the claim of studying some common landscape characteristics seems to be problematic. However, this study shows that land use strategies have reflected in (1) the pattern and frequency of stone constructions, (2) the use of marine eelgrass as architectural material and (3) the arrangement of sites in regard to the bronze age barrows. This analysis contributes to the understanding of regional differentiation of burial sites and land use characteristics in Scythian time.

Keywords: Scythian time, barrow, Azov sea coast, landscape analysis.

Одержано 01.02.2018

ДЕМІНА Аліса Дмитрівна, аспірантка, Національний університет «Києво-Могилянська академія», вул. Г. Сковороди, 2, Київ, 04070, Україна, alisa.demina@ukma.edu.ua.

DEMINA Alisa, Ph D student, National university of «Kyiv-Mohyla academy», H. Skovorody vul., 2, Kyiv, 04070, Ukraine, alisa.demina@ukma.edu.ua.